

Kitap Tanıtımı ve Tenkitler

Milel ve Nihal, 20 (1), 2023 / ISSN: 1304-5482 / e-ISSN: 2564-6478
Gönderim Tarihi: 15.05.2023 / Kabul Tarihi: 07.06.2023 / Yayın Tarihi: 30.06.2023

Talha Fortacı, **Teslis Karşıtı Bir Hıristiyan Michael Servetus Meselesi** (İstanbul, Kabalıcı Yayıncılık, 2022), 344 s.

Bu eser, yayınlandığı yıl içerisinde savunulan tez çalışmasının kitaplaştırılmış halidir. Tez çalışması ve kitabın içeriğinin, bölüm başlıkları ve diğer detaylarının büyük ölçüde aynı olduğu görülmektedir. Bir tez metnini kitaba dönüştürmedeki yazım ve stil farklılıklarının/düzeltilmelerinin yanı sıra iki metin arasındaki en bariz farkın isimlendirmede olduğunu belirtebiliriz. Tez çalışmasının başlığı “Tevhitçi Bir Hıristiyan Olarak Michael Servetus ve Hıristiyanlık Anlayışı” iken kitap olarak adı “Teslis Karşıtı Bir Hıristiyan Michael Servetus” olarak düzenlenmiştir. Her iki isimlendirme de Servetus’un ana kitle Hıristiyanların benimsemiş olduğu Teslis inancına muhalif bir duruş sergilediği ve evvela bu farklılık açısından okunmaya ve araştırılmaya değer olduğu mesajını vurgulamaktadır. Yazarın Servetus hakkında 2019 yılında yapmış olduğu bir çevirisi¹ ve yine konuya ilişkin 2023 yılında yayınlanmış İngilizce bir makalesi bulunmaktadır.²

Eserin giriş kısmında belirtildiği gibi, Batı’da hakkında pek çok çalışma bulunmakla birlikte, Türkçe literatürde Michael Servetus’a ilişkin akademik dilde hazırlanmış müstakil bir çalışma yoktur. Bununla birlikte Teslis ile ilgili çalışmalarda Üniteryanizm’in ilk temsilcisi olarak hayatından ve eserlerinden kısaca bahsedildiği

¹ Peter Hughes, “Servetus ve Kur’an”, çev. Talha Fortacı, *Oksident* 1, sy. 1 (2019): 103-16.

² Talha Fortacı, “The Trinity in the Theology of Michael Servetus”, *Oksident* 4, sy. 2 (2023): 173-206.

görülmektedir.³ Bu metinler dışında Üniteryanizm hakkında Türkiye’de hazırlanmış en erken akademik metin olan İsmail Yılmaz’ın doktora çalışması⁴ Servetus’a dair (tezin sınırları ölçütünde) detaylı bir malumat sunmuş olsa da, bu çalışmanın en önemli eksikliği Servetus’un eserlerine doğrudan müracaat etmemesidir. Öte yandan, Talha Fortacı’nın çalışmasındaki özgünlük yalnızca Türkçe literatürdeki eksikliğin giderilmesi değildir. Yazar Batı’da yapılan müstakil çalışmaları da bazı yönleriyle yeterli bulmamakta ve eleştirmektedir. Bu çalışmaları iki gruba ayırmakta ve ilk grubu Servetus’un sempatizanlarının/takipçilerinin hazırladığı metinler; ikinci grubu ise yalnızca onun hayat hikâyesine odaklanan akademisyenlerin hazırladığı biyografik eserler olarak zikretmektedir. İlk grubu daha sübjektif çalışmalar yapmakla, ikinci grubu ise Servetus’un hayat hikâyesine fazla odaklanarak bir bakıma eserlerinin mahiyetini, detaylarını ve onun teolojisini ihmal etmekle itham etmiş gibi görünmektedir. Müellif, bu çalışması ile Servetus’un hayat hikâyesini, eserlerini ve Hıristiyanlıkla ilgili görüşlerini betimleyici, açıklayıcı ve aynı zamanda hipotez sunmaya dayalı bir metin halinde hazırlamak iddiasındadır.

Yazar yaptığı çalışmaya ilişkin yöntemini, amacını, kaynaklarını detaylı bir biçimde Giriş kısmında ortaya koymaktadır. Bilhassa araştırmanın ana ve tali kaynaklarında öne çıkan hususları, varsa eksik yönleri, çalışma içerisinde ele alınma şekli ve ölçüsüne ilişkin değerlendirmeleri, çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymak açısından okuyucuya bir çerçeve imkânı sunmaktadır.

Eser Giriş’in ardından yedi ayrı bölüm, bir Sonuç, Ekler ve Bibliyografya’dan oluşmaktadır. Birinci bölümde (Michael Servetus Öncesi Döneme Genel Bir Bakış) öncelikle geçmişten Servetus’un yaşadığı döneme kadar şekillenen Teslis tartışmaları ve buna ilişkin teolojik problemlere yer verilmiştir. Bu kısımda bilhassa reformasyon dönemine daha fazla ağırlık verilmiştir. Akabinde ise Servetus öncesi Batı’daki sosyal, siyasi ve dinî ortama ilişkin detaylı bilgi sunulmuştur. Birtakım hizipleşmelerin yaşandığı Kilise’nin kaotik ortamına ve bu durumun bir neticesi olarak reformasyon sürecinin doğuşundan bahsedilmektedir. Burada verilen bilgiler, Servetus’un

³ Bk. Mehmet Bayrakdar, *Bir Hıristiyan Doğması Teslis* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007), 128-29.

⁴ İsmail Yılmaz, “Üniteryanizm’in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler” (Doktora, Bursa, Uludağ Üniversitesi, 1994), 53-64.

teolojisinin gelişim süreci, infazı ile sonuçlanacak olan hayat hikâyesinin anlaşılması açısından önemlidir.

İkinci bölüm (Michael Servetus'un Hayatı ve Eserleri) ilk bölümde çizilen portrede kendi benliğini ve düşünce dünyasını inşa etmeye çalışan Servetus'un hayat hikâyesine odaklıdır. Çocukluğundan Cenevre'deki trajik ölümüne kadarki dönem kronolojik olarak anlatılmıştır.

Servetus 1531 yılında *De Trinitatis Erroribus Libri Septem* (Teslis'in Yanlışları Üzerine Yedi Kitap) adlı eserini kaleme almıştır. Ciddi şekilde Erasmus hayranı olan Servetus Hristiyan dünyayı Kutsal Kitap'ın özüne döndürme gayesinin ilk eseri olan bu çalışmasında Teslis'in Kutsal Kitap temelli bir doktrin olmadığını kanıtlayıcı gayreti içindedir. Yazar ilerleyen bölümlerde bu eleştiriye dair detaylı bilgiler vererek tekrara düşmüş gibi görünse de, bu bahiste de eserleri ele alırken zaruretten dolayı ön bilgiler vermek durumunda kalmıştır. İlk eseri hem Katolikler hem de reformcular tarafından tepkiyle karşılanmıştır. 1532 yılında ikinci eseri *Dialogorum de Trinitate Libri Duo* (Teslis Üzerine İki Diyalog) adlı çalışmasını yayınlamış ve ilk eserindeki üslubunu biraz daha yumuşak bir çizgiye taşımakla birlikte ilk eserini ham bulduğunu ve daha üst düzeyde bir anlatım ile aynı konuyu (teslis eleştirisini) yeniden gündeme getirmek istediğini vurgulamaktadır. Servetus'un bu çalışması reformcuların tepkilerini sertleştirmelerine neden olmuştur. Katolik dünyaya birtakım eleştirileri olmakla birlikte, reformcular için teslis henüz/hiçbir zaman konu edilecek bir husus değildir ve Servetus'un bu tavrının reformcuların işlerini zorlaştıracağı düşünülmektedir. Yazarın aktarımıyla kendisine tuzaklar kurularak Engizisyon yetkilileri tarafından yakalanmasına neden olacak ikinci büyük eserini ise 1552 yılında *Christianismi Restitutio* adıyla kaleme almıştır. Kısa süreliğine de olsa kaçma girişimlerinde bulunmuş, fakat en nihayetinde 1553 yılında Cenevre'de tutuklanmıştır. Suçlamaları yapan kişi de kendisi ile daha önce defalarca mektuplaştığı John Calvin'dir. Geç gelen bir yargılama sürecinin akabinde kazığa bağlanarak yakılmasına karar verilir. En nihayetinde de Servetus aynı yıl içerisinde infaz edilmekten kurtulamamıştır. Çalışmanın bu kısmında bilhassa Servetus'un yargılanma ve yakılarak infaz edilmiş sürecine ilişkin anlatımlarda yazarın diğer bölümlerden daha empatik bir çizgide Servetus'un mağduriyetini resmettiği fark edilmektedir. Bilhassa Servetus'un hapisteyken çeşitli mektuplar/dilekçeler yazarak suçlamalardan temize çıkarılmaya

yönelik duygusal çağrılar ya da iddiasından vazgeçtiği takdirde infazdan kurtulma ihtimaline karşı davasında ısrarcı oluşu ve ölümden korkmayışına ilişkin detaylar oldukça vurgulu ve dikkat çekicidir. Özetle bu bölümde ön plana çıkan bazı hususlar olarak şunlar zikredilebilir: Servetus'un hayat hikâyesinin ilgili yerlerine serpiştirilen kısa eser bilgileri ve teslis eleştirileri; Servetus'un Calvin'le aralarında oluşan husumet ve kendisini trajik bir sona sürükleyişi ve kaçınılmaz sona ilişkin anlatımlar. Son olarak söz konusu bölümün yalnızca akademide olanları değil, Michael Servetus'u merak eden genel okuyucu kitlesine yönelik basit ve sade bir dille yazıldığını belirtmekte fayda vardır.

Eserin üçüncü bölümü (Tanrı ve Âlem), bir sonraki bölümü olan Teslis başlığının anlaşılmasına zemin hazırlamak için detaylı bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu bölümde Servetus'un Tanrı'ya bakışı, Tanrı'nın âlem ve insanla ilişkisi, aslî günah meselesine dair geniş bilgilerin yanı sıra dikkat çeken başka hususlar bulunmaktadır. Öncelikle Servetus'un insan, Tanrı, aslî günah gibi konularda ana kitle Hıristiyanlardan ve hatta kendi dönemindeki reformcu isimlerden daha farklı bir çizgide olduğu açıklanmaktadır. Diğer bir husus ise Servetus'un bazı eserlerinde Tanrı fikrini ortaya koyarken Kur'an'a ve Yahudi geleneğine dair bilgi birikimini kullanmaktan imtina etmediği iddiası da bu bölümde ele alınmaktadır. Daha sonraki kısımlarda gizli Müslüman olmakla suçlanmasını ve suçun infazında etkili olacağını okuduğumuzda dönemin şartları açısından Kur'an'a başvurunun mahiyeti daha önemli olacaktır.

Dördüncü bölümde (Teslis) yazar, ilk bölümde teslisi anlatırken eksik bıraktığı kısımlar üzerinden meseleye giriş yapmaktadır. Daha önce teslise ilişkin problemlere ve tartışmalara odaklanmışken bu bölümde teslisin arka planını ve mahiyetini ortaya koymaya çalışmıştır. Ağırlıklı olarak Thomas Aquinas'tan yapılan alıntılarla teslisin felsefe ve mantıkla ilişkilendirilen argümanları okuyucuya sunulmuş ve akabinde Servetus'un teslis eleştirisi aktarılmıştır. Servetus'a göre Hıristiyanlığa en büyük zararı teslis inancı vermektedir. Teslis inancı Kilise'yi içinden çıkılmaz mantıksız doktrinlerle doldurmuştur ve bu durum Yahudiler ve Müslümanlar tarafından alay konusu edilmekte ve onların Hıristiyan oluşunu engellemektedir. Kaldı ki mantıksal itirazlar sunmanın yanı sıra kendisi de alaycı bir üslupla teslise yaklaşmakta ve tesliste yer alan üç şahsı Hades'in ölümler diyarında yanı başında bekleyen üç başlı çirkin köpeğine benzetmektedir. Kanaatimizce Servetus'un teslise ilişkin itirazlarını üç

kategoride özetlemek mümkündür. İlk itiraz noktası, Kutsal Kitap'ın (Eski ve Yeni Ahit) yalın bir okuması yapıldığında tek bir Tanrı'dan (Baba) ve tek bir Mesih'ten (Oğul) bahsedildiği rahatlıkla anlaşılabilir ve skolastik ilahiyatçılar Kutsal Kitap'taki bazı ifadeleri zorlayarak teslise uygun kavramlar yaratmaya çalışmışlardır. İkinci itirazı Tanrı'nın doğasının alt bölünmelere izin vermeyişidir. Üçüncü temel itirazı da insanın kurtuluşu için bu tarz bir formülasyona ihtiyaç olmadığıdır. Bu bölümde yazar Servetus'un eleştirilerini ve itirazlarını sunarken teslisin unsurlarından her birini ayrı ayrı işlemekte, bilhassa Oğul ve Kutsal Ruh'un doğası ve misyonu konusunu ayrıntılı olarak değerlendirmektedir.

Eserin beşinci bölümü (İman ve Amel) bahsine ayrılmıştır. Burada Servetus'un inanç ve ibadet boyutundaki görüşlerine yer verilmiştir. Hıristiyanlığı özüne döndürme/yeniden inşa etme hedefi olan Servetus'un ameller noktasında da öneri ve iddiaları bulunmaktadır. Bu bölümde Servetus'un reformcu isimlerin yalnızca imanla kurtuluşun olabileceğine dair iddialarına karşı itirazlarından ve Servetus'un eserlerinde sıklıkla vurguladığı iyi ameller neticesinde *tanrılaşma* fikrine ulaştırılabilecek ritüellerden bahsedilmektedir. Servetus'a göre dua ve orucun yanı sıra en önemli ameller vaftiz ve evharistiyadır. Yazar bu kısımda Servetus'un vaftiz anlayışını (aslî günaha ilişkin yaklaşımı, bebek vaftizinin yanlışlığına ilişkin argümanları gibi) ve evharistiyaya bakışını detaylı olarak ele almaktadır.

Eskatoloji hakkındaki altıncı bölüm Servetus'un son yargılama, ahiret, cennet ve cehennem dair orijinal görüş ve iddialarını konu edinmektedir. Bu bahiste dikkat çeken hususlardan ilki Servetus'un Deccal'i Papalık makamı ile ilişkilendirmesidir. Bu bölümde Servetus'un görüşleri diğer bazı Hıristiyan ilahiyatçılarla karşılaştırılarak ele alınmış ve böylece onun eskatolojiye ilişkin algısının hem anlaşılır olması için çaba sarf edilmiş hem de bölüm başında belirtildiği şekliyle görüşlerinin orjinalliği ortaya konmuştur.

Yedinci Bölüm (Servetus'un Kaynakları) ise kanaatimizce Servetus'un teslis karşıtlığı kadar kayda değer bir konuya işaret etmektedir. Bu bölümde Servetus'un tanınırlığını sağlayan görüşlerinin muhtemel kaynakları irdelenmiştir. Servetus, kendisini Hıristiyanlığı aslına döndürmek üzere görevlendirilmiş bir kişi olarak görmektedir. Dolayısıyla ona göre asıl olana dönüş İsa'ya en yakın döneme, Kilise Babaları'na müracaatla mümkündür. Bu doğrultuda yazar özelde Servetus'un genelde reformasyon öncülerinin neden

erken döneme hayranlık duyduklarını sorgulamakta ve bulduğu cevapları okuyucuyla paylaşmaktadır. Üç alt başlık altında incelenen bu bölümde, Servetus'un Kilise Babaları'na müracaatı, Yahudi ve İslam düşüncesinden etkilenişi üzerinde durulmaktadır. Kanaatimizce bu bölümde yetersiz olan kısım Servetus'un Orta Çağ kaynaklarıyla olan ilişkisi/ilişkisizliğinin yeterince ele alınmayışıdır. Zira yazar Servetus'un Orta Çağ ilahiyatçılarından etkilendiği iddiasını savunulara bir cümle ile değinmiş, fakat Servetus'un genel görüşlerinin çerçevesinde olumsuz kanaatini sunarak konuya dair dipnotta ilgili eserleri zikretmekle yetinmiştir. Tezin sınırları gereği böyle düşünülmüş olduğunu varsayabiliriz; ancak Servetus'un kaynaklarını inceleyen bir bölümde ilgili konunun biraz daha detaylandırılabilirdi kanaatini taşımaktayız.

İlerleyen kısımlar Servetus'un Yahudi düşüncesinden ne ölçüde etkilenmiş ya da faydalanmış olacağı konusuna odaklanmıştır. Servetus'un bilhassa Tanah'ın Aramice çevirisi Targum'a odaklanması, Rabbinik literatüre ve Yahudi gelenekteki bazı meşhur isimlerin eserlerine yaptığı başvurular gerekçeleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Bu bilgilerin yanı sıra Servetus'un Yahudilerin İsa'nın mesihliğine itiraz etmelerini teslis doktrini ile ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. Servetus'a göre Yahudilerin İsa'yı Mesih olarak tanımalarındaki engel Hıristiyanların onu Tanrı'nın bir parçası haline getirmiş olmasıdır.

Bölümün ve eserin son başlığında ise yazar Servetus'un İslam ve Kur'an'a yaklaşımını değerlendirmiştir. Bu başlığın bilhassa ilk sayfalarında Servetus'un kendi eserlerine müracaatın yetersiz olduğu görülmektedir. Yazar eserin genelinde, bu konuya ilişkin ilgili kısımlarda doğrudan alıntılar yapıp birlikte burada *Servetus ve İslam* ya da *Servetus ve Kur'an* konusunda yapılan akademik çalışmalara ait görüşleri zikretmekle yetinmiştir. Hâlbuki yazarın kendi bulguları bu hususta özgün bir anlatıma ya da tartışmaya katılabilecek düzeydedir. Buradaki eksiklik ilerleyen kısımlarda bilhassa Servetus'un Kur'an'dan yapmış olduğu alıntılardaki çeviri kusurlarına temas ederken belli ölçüde giderilmiş ve Servetus'un eserleri referans gösterilmiştir. Yine bu kısımda Servetus'un Yahudileri ve Müslümanları konumlandığı yer konusunda kendi eserlerinden bazı alıntılara yer verilmektedir.

Eserin Sonuç bölümünde Servetus'un kendi dönemi içerisinde çok tartışılmamış bir konu olan teslis problemine bu ölçüde odaklanması merak duygusuna, geniş ve açık okuma yelpazesine bağlanarak

bir çıkarımda bulunulmuştur. Teslis ve Hıristiyanlığa dair diğer meselelere yaklaşımlarında onu herhangi bir gruba dâhil etmenin zorluğuna dikkat çekilerek, Servetus teolojisinin eklektik bir çizgide olduğu iddia edilmiştir. Kısa değerlendirme ve çıkarımlarla çalışma nihayete erdirilmiştir. Eserin sonunda yer alan Ekler bölümünde, Michael Servetus'un yaşadığı eve, eser kapaklarına ve kendi el yazısını taşıyan metinlerinin bazı fotoğraflarına yer verilerek birtakım görsel materyaller okuyucuya sunulmuştur. Yayınevinin tercihi olma ihtimaliyle birlikte eserin sonunda Dizin olmayışı bu tarz bir çalışma için bir eksiklik olarak dile getirilebilir. Son söz olarak birtakım küçük eksikliklere işaret edilmiş olsa da, ana akım Hıristiyanlığın içerisinde kendine *yer bulmayan/çok az yer bulan* bir şahsı ve teolojisini konu sınırları dahilinde, bilimsel metotlarla ve akıcı bir üslupla ele almış bu çalışmanın alana ilgi duyan araştırmacılar için bol istifâdeli olacağı açıktır.

Fatma Seda ŞENGÜL

Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
[fatmasedagurbetoglu@gmail.com] ORCID: 0000-0001-7641-1541